

Småländskt musiksamlade i historisk belysning

Magnus Gustafsson

Intresset för en specifik regions musiktraditioner är en process som initierades av kulturellt och politiskt verksamma personer i slutet av 1700-talet. Idéströmningar från upplysningens filosofer, i första hand Voltaire och Rousseau, om en återgång till ett okomplicerat naturtillstånd och om "den rena och sanna folksjälens" ledde närmast till en sorts upptäckt av ett annat Europa, långt bortom det civiliserade och borgerliga kulturlivet. Idylliska byar och mäktiga berg målades med både ord och pensel av tidens konstnärer och litteratörer. Att resa och att upptäcka blev ett betydelsefullt nöje för den bildade klassen.

Det dröjde inte länge förrän man också upptäckte ett annat klingande rum, fyllt av märkliga berättelser, sånger, rop, ramsor, låtar och instrument. Begrepp som "folkvisa", "folkmusik" och "folkkultur" myntades under påverkan av den tyske filosofen Johann Gottfried von Herders beteckning "Volkslieder" (1774), som enligt honom var ett uttryck för något allmänmänskligt, men samtidigt också något som var påverkat av faktorer som natur och särart.

Under tidigt 1800-tal påbörjas så en systematisk insamling av folklig kultur. Huvudsakligen var det folkvisor som tilldrog sig det största intresset. Folkvisans text skulle helst vittna om ett heroiskt förflutet. En tydlig ideologi kunde skönjas. Dessa visor skulle vittna om ett nationellt traditionsarv. Ju äldre desto bättre. Grunden för 1800-talets nationalromantik var lagd. Denna ideologi hade också mycket klara gränser för vad som skulle definieras som "folkligt", "äkta" och "ursprungligt", en problematik som inom denna skapade genre har sin aktualitet än idag. För ingen "folklig" vissångare har före modern tid kallat sina visor för "folkvisor".

Värend och exotismen

I landskapet Småland finns det vissa områden som särskilt har färgats av den lätt exotiserande syn som följde i spåren av det tidiga 1800-talets upptäckt av en levande folkkultur. Ett av dessa områden är Värend - ett av de små landen i Småland.

Värends allmoge anser sig bland Sveriges bondestånd såsom ett av försynen utvalt folk, vars lag, vilande på försakelse, en dag skall behärska världen.
[Professor Elis Fries i prästeståndet vid 1844 års riksdag]

Det råder ingen tvekan om att Varend – både musikaliskt och kulturhistoriskt är ett av de mest uppmärksammade och kända av de små "länderna" i Småland. Redan år 1861 publicerade Gunnar-Olof Hylltén-Cavallius sitt berömda "försök i Svensk Ethnologi" om "Warend och Wirdarne", som kom att bli landets första mera genomgripande folklivsskildring.

"Warend och Wirdarne" har tydliga drag av den romantiserade och lätt exotiserande syn på det här området som präglat historiska skildringar, sagor, myter, sägner, ballader och visor både före och efter utgivningen. Det innebär ingen överdrift att påstå, att Varend och dess befolkning kom att omfattas med en särskild strålgång i det historiska medvetandet, alltifrån slutet av 1600-talet till början av 1900-talet. Detta synsätt präglade många kulturella storheter under denna tidsperiod: Linné, Wieselgren, Samuel Rogberg och Gunnar-Olof Hylltén-Cavallius fångades alla av det gamla folklandets mystik.

Herr Candidaten Samuel Kroks tal till Smålands Nation i Uppsala år 1749 om "Urshults Pastorats Inbyggares Seder", där han bland annat beskrev ett storstatligt Värendsbröllop med både ceremoniell och rituell musik på fioler, skalmeja, säckpipa och trumma så att "det skallade i omkringliggande byar", bildade också ett viktigt fundament för nationalromantikens vurmande för en högtstående bondekultur i Varend. Detta tog sig bland annat uttryck i Bengt Nordenbergs berömda målning "Bröllop i Varend", där åtskilliga detaljer direkt kan hämtas från Kroks skildring.

Ett småländskt nationaldivertissement

Samuel Kroks ande vilar också tungt över Carl Wilhelm Böttigers (1807-1878) nationaldivertissement "En Majdag i Warend". Böttiger var på sin tid en känd litteraturhistoriker och språkforskare. Som sådan var han säkert väl förtrogen med den tidstypiska mytifieringen av Varend. Dessutom var han svärson till Esaias Tegnér. Böttiger företog, så vitt man vet, inga direkta fältstudier i södra Varend. Myten förtäljer att han, vid ett besök hos sin kände svärfar på biskopsstället Östrabo, förälskade sig i en ung tjänsteflicka från Urshults socken. Detta skulle i så fall haft en mera avgörande betydelse för nationaldivertissements placering än Kroks 1700-

talsskildring. Det finns dock några trådar som direkt kan kopplas samman med södra Värends musikhistoria. Musiken till "En Majdag i Wärend" komponerades av hovkapellmästaren Johann Georg Berwald (1787-1861), en kusin till den mera kände Frans Berwald. Man kan på goda grunder anta att kompositören, lika lite som Böttiger, satte sin fot i Urshult. Desto märkligare att han introducerar skådespelets huvudperson "Märtha" med en melodi som i allra högsta grad var förankrad i södra Värend under 1700- och tidigt 1800-tal. Just detta lilla stycke gav upphov till en del rabalder vid divertissementets premiär på Kungliga Operan 1843. Föreställningen var påkostad - huvudrollen spelades av ingen mindre än Jenny Lind och i övrigt medverkade eliten av den tidens skådespelare, dansare och sångare. Förväntningarna var alltså högt ställda, men efter premiären var den samlade presskritiken blandad. I skottgluggen hamnade bland annat den lilla vispolskan:

M:lle Lind sitter rätt bra till häst, men effekten störes derigenom, att hennes entré består i afsjungandet af fyra eller fem verser på melodin af den gamla polskan Lustigt min Kersti, kom vele vi svänga, som naturligtvis af henne sjunges ganska väl, men i alla fall är en alltför simpel slagdänga för att därmed belasta hennes konstnärsskap.

Denna simpla slagdänga är alltså den enda musikaliska inslaget i hela föreställningen som har någon form av anknytning till Värend. Där har den spelats och sjungits av flera generationers spelmän och vissångare. Följaktligen har den blivit flitigt upptecknad och återgiven i otaliga spelmansböcker från det här området.

"En Majdag i Wärend" blev aldrig den framgång som de inblandade hade hoppats på. Kanske berodde det på föreställningens överdrivet rojalistiska tendens - den skrevs för att celebrera 25-årsjubiléet av Karl XIV Johans kröning. Möjligen låg det också något i Aftonbladets recensents slutomdöme efter premiären - "Den innehåller alltför mycket skröp, för att kunna gå till eftervärlden".

Bländasågens musikaliska återverkningar

Det råder ingen tvekan om att Värend har en lång historia och att det en gång i tiden hade en särställning i jämförelse med de andra småländska folklanden. Namnet är för första gången belagt i en romersk provinsförteckning från 1120-talet, där det skrevs "Guarandia". Detta folkland hade sitt kärnområde mellan de stora sjöarna Åsnen och Helgasjön. Runtom i alla väderstreck fanns vidsträckta ödemarker. Man vet att befolkningen i detta område från 500-talet och framåt kallades "virdar". Belägg för detta hittar man till exempel på en runsten vid Aringsås kyrka:

Åt virdabonden högg Åsmund runorna...

Under tidig medeltid utgjorde Varend en närmast självständig del av det svenska rikets yttersta provinser. Den kände danske historieskrivaren Saxo utmålar, i samband med den danske kungen Svend Grates krigståg mot Sverige i början av 1150-talet, Varend som ett ur dansk synpunkt vilt och främmande område med klippor och väldiga skogar, vars sydliga steniga ödemark effektivt avgränsade det mot Danmark. En förklaring till områdets självständiga ställning kan sökas i de gränsläggningstraktat som vid mitten av 1000-talet slöts mellan de svenska och danska rikena.

Ur ett rent kvinnoperspektiv ter sig också Varend särskilt intressant. Här tycks nämligen kvinnan under inflytande av gamla sedvanerätter innehaft en särställning. En sedvänja tillerkände värendsbrudens rätt att vid bröllop rida till kyrkan under spel av pukor [trummor] och trumpeter [skalmejor].

Mot dessa sedvänjor uppstod ett hot under Karl XI:s tid. Den nya kyrkolagen från 1686 förbjöd uttryckligen all krigisk musik vid bröllopen, medan den stora kungliga lagkommissionen arbetade på ett nytt förslag till giftermåls- och ärvdabalkar. Under detta hot agerade den före detta regementsskivaren Peter Rudebeck på Huseby genom att på en föregiven sägen skapa en fullt utbyggd historia om hur värendskvinnan Blända och hennes likasinnade "amazoner" med våld och list värnade hembygden i en dråplig strid mot danskarna på det "klassiska" slagfältet "Bråvalla hed" och hur de för sina insatser erhöll en rad privilegier.

Vid tidpunkten för den fullt utbyggda sägnens tillblivelse etablerade Rudebeck kontakter med fältmarskalken Erik Dahlberg - mannen bakom det stora och imponerande bildverket "Suecia antiqua". Flera av kopparsticken i Sueciaverket är bearbetningar av Rudebecks skriftliga relationer till Dahlberg. Men dessa kontakter födde också en storslagen idé hos Rudebeck - att skriva ett stort arbete om Smålands forna historia. I sammanhanget tog han säkert intryck av sin berömde farbror, Olof Rudebeck och hans "Atlantica" - den svenska stormaktsnationalismens och göticismens starkaste uttryck. Resultatet blev ett stort manuskript - "Forna Ridghiöta eller Småländske antiquiteter", där åtskilliga kapitel ägnas åt Bråvalla hed och de förslagna värendskvinnorna med Blända i spetsen.

Kontakterna med Dahlberg kom också att innebära, att Rudebecks förmenta sakkunskap omgående blev utnyttjad i en fråga med politisk innebörd, vilket bidrog till att uppmärksamheten tidigt drogs

mot Rudebeck och historieskrivningen om Blända. Hans vilja att inför eftervärlden dokumentera Smålands forntida storhet och värna en bestående sedvanerätt inför den expanderande statsmaktens likriktningstendenser visade sig vara framgångsrik. Myten var nämligen mycket gångbar och i ett brev från 1693 kunde Erik Dahlberg meddela Karl XI beslut om, att Varend skulle få behålla sin sedvanerätt och att kungen senare skulle utforma en formlig resolution.

Sedvänjorna levde alltså vidare i glansen av Bländas bravader, oantastade av normerande lagar och förordningar. Denna sägen fick också en vidare betydelse - de visioner den frammanade blev självständigt verkande krafter i skilda sammanhang med återkopplingar på en rad folkliga traditioner - från specifika visor och trumspel och Varendstrumtraditioner till varendskvinnornas klädedräkt.

Sveriges första visuppteckningar

Det är i ljuset av dessa kontakter med Erik Dahlberg och en närmast politiska strävan att hävda Smålands storhet, som vi måste bedöma Peter Rudebecks vis- och balladuppteckningar. Han förvärvade 1685 Huseby gård i Skatelövs socken och i samband med detta påbörjades hans antikvariska insamlingsarbete, förmodligen under viss påverkan från farbrodern - den kände Olof Rudebeck. Peter Rudebecks småländska lokalpatriotism drev honom därmed till att göra Sveriges första regelrätta insamling av visor. Även om Rudebeck tycks ha haft en och annan medhjälpare i sitt insamlingsarbete synes han ha sammanbragt större delen av materialet själv. Detta innehåller tyvärr inga uppgifter om sagesmän, men huvuddelen har säkert sitt ursprung runt Huseby i det centrala Varend. Rudebeck klagar i några brev till Erik Dahlberg om bristen på resurser för längre antikvariska resor.

Rudebecks samling omfattar sammanlagt 43 visor och ingår till största delen i "Småländske antiqviteter". Sammanlagt nio ballader tycks från början ha varit danska. Dessutom bättrade han på sitt landskaps antikvariska status med egna alster - fyra av balladerna är säkerligen diktade av honom själv ! Dessutom gjorde han en del smärre ingrepp i belagda visor för att hävda en småländsk proveniens. En viss danskfientlighet genomsyrar också en del av dessa ändringar. Detta måste ses mot bakgrund av trettioåriga kriget och de ständiga gränsstriderna i södra Varend. Dessa tendenser kan t.ex. märkas på flera ställen i Rudebecks version av den berömda balladen om Palle Bossons död:

Jag achtar eij danske kungen
eij Niels eder fästeman
men i sku fölia te Småland i dagh
om hästen oss bära kan

Dhet var Palle Boeson
han tog sin båga och spänte
så skiöt han danske konungen
så stålet i hiertat vände

Dhet skal mig intet ångra
fast iag i dag skal döö
iag har nu slagit danske kungen igeht
och vunnit dhen väna möö

Peter Rudebeck har under senare år utsatts för en hel del kritik från både historiker och visforskare för sin oförblommerade lokalpatriotism, förenad med både häpnadsväckande fabuleringsförmåga och svindlande historieskrivning. Trots denna ofta välgrundade skepticism får man inte frånta Rudebeck värdet av de uppteckningar han verkligen gjorde. Genom hans försorg har vi ändå, med de tveksamma visorna borträknade, 29 visuppteckningar från 1600-talets slut av mycket stort källhistoriskt värde. Det skulle dröja drygt 100 år innan någon ny musikalisk insamling av betydelse företogs i Småland.

Småländskt musikinsamlande under tidigt 1800-tal

Det tidiga 1800-talets insamlande i Småland är på många sätt höljt i dunkel. Vi vet att låtar från landskapet publicerades i tidiga utgåvor som Olof Åhlströms "Musikaliskt Tidsfördrif" (1786-1834), Arvid August Afzelius och Olof Åhlströms "Traditionar af Svenska Folkdansar" (1814), Johan Niklas Ahlströms "220 Svenska Folkdansar" (1855), samt Anders Peter Berggreens "Svenska folksånger och melodier" (1861). Stora delar av innehållet i de här fyra utgåvorna är identiskt. Det finns inga klara uppgifter om hur och när det här materialet insamlades.

I "Afsked af Svenska Folksharpan" (1848) meddelade Afzelius, att Åhlström redan av Gustaf III uppmanats att "efterspana" några svenska folkmelodier. Möjligen kan denna uppmaning ligga till grund för de låtar som tidigt publicerades i "Musikaliskt Tidsfördrif". Man kan också anta, att Afzelius själv måste ha bidragit med flera melodier, dels genom egna uppteckningar, dels genom de personer ute i landet som försedde honom med uppteckningar under arbetet med "Svenska

Folkvisor från forntiden" (1814-1818). När det gäller Afzelius egna vis- och låtuppteckningar tycks Småland ha haft en avgörande betydelse:

Här må nämnas, att det var den härliga melodien "Neckens polska", som, hörd för första gången af en Småländsk flicka 1810, väckte hos oss beslutet att samla Svenska Folkets sånger och melodier, hvaraf sedan utkommo 3 delar af Folkvisor och derefter 4 Häften Traditionar af Svenska Folkdansar, af oss samlade och ordnade af Åhlström. Hvad inflytande på fosterländska vitterheten dessa våra bemödanden haft, har icke blifvit obemärkt af dess vänner.

En annan av det tidiga 1800-talets betydelsefulla samlare var östgöten Leonard Fredrik Rääf (1786-1872). Efter en kort ämbetsmannakarriär i Stockholm flyttade han 1810 tillbaka till fädernegården i södra Östergötland och påbörjade ett stort insamlingsarbete, där han lyckades engagera vänner och bekanta att bidra med uppteckningar. I det här sammanhanget knöt han viktiga kontakter med framför allt prästsönerna Johan Haqvin och Daniel Wallman. Deras samlade uppteckningsarbete fokuserades på södra Östergötland och norra Småland. En betydande del av de insamlade melodierna publicerades dock aldrig. Undantaget utgjordes av den stora samling redigerade och renskrivna sånglekar, som Erik Drake skickade till Adolf Iwar Arwidssons (1791-1858) inför utgivningen av "Svenska Fornsånger" (1834-1842).

Den tidigare nämnde Johan Haqvin Wallman (1792-1853) företog sommaren 1819 en längre uppteckningsresa i Småland, då han, förutom visor och lekar, upptecknade en hel del instrumentalmusik. Detta är den första större samlingen av upptecknade visor och melodier från Småland. En annan östgöte, med en tydlig inriktning på insamlandet av visor, var pastorsadjunkten Levin Christian Wiede (1804-1882). I dennes efterlämnade samlingar finns ett icke obetydligt material från Småland, huvudsakligen upptecknat i Säby och Locknevi socknar.

Hyltén-Cavallius och Stephens

Vid mitten av 1830-talet påbörjades ett intensivt arbete med att teckna upp folkminnen i södra Småland. Mannen bakom detta projekt var Gunnar Olof Hyltén-Cavallius. Han föddes 1818 i Vislanda prästgård i hjärtat av Varend. Efter några studieår i Växjö tog han studenten i Uppsala 1835. Fyra år senare fick han tjänst på Kungliga Biblioteket, där han avancerade till förste amanuens. Mellan åren 1856-60 var han chef över de kungliga teatrarna i Stockholm innan han accepterade en äventyrlig och ödesdiger befattning som svensk Chargé d'affaires i Brasilien. Efter

två strapatsrika år i Sydamerika återvände han 1862 med bruten hälsa till sina hemtrakter i Småland, först till gården Stora Målen i Moheda socken, senare till släktgården Sunnanvik i Skatelövs socken.

Redan vid mitten av 1830-talet började Gunnar Olof Hyltén-Cavallius att uppteckna sin hemtrakts folkminnen. Viktiga impulser för det fortsatta arbetet fick han säkert av sin dåvarande chef på Kungliga Biblioteket - Adolf Iwar Arwidsson. Stor betydelse hade även kontakten med den engelske språkvetaren George Stephens (1813-1895), som Hyltén-Cavallius träffade första gången år 1839. Denne hade kommit till Sverige fem år tidigare för språkstudier. År 1851 blev han lektor i språkvetenskap vid Köpenhamns universitet och fyra år senare professor därstädes. Stephens var dessutom god vän med Svend Grundtvig - känd dansk folkminnesforskare, filolog och utgivare av den stora danska viseditionen "Danmarks gamle Folkeviser".

Med tiden utvecklades en bestående vänskap och ett nära samarbete mellan Stephens och Hyltén-Cavallius. De bildade "Svenska Fornskriftssällskapet" och mellan åren 1844-49 utkom deras "Svenska Folksagor och Äfventyr". Redan under arbetet med denna stora sagoedition tycks de ha påbörjat arbetet med en motsvarande stor visutgivning. År 1853 utkom "Sveriges historiska och politiska visor", vilken bär undertiteln "Första delen - från äldre tider fram till 1650". Märkligt nog utgavs aldrig några följande delar. Ett i huvudsak helt färdigt tryckmanuskript till den fortsatta utgivningen förvaras emellertid på Kungliga Biblioteket. Intentionen var troligen, att de historiska och politiska visorna bara skulle utgöra början på en mycket omfattande svensk visedition.

Stephens och Hyltén-Cavallius storvulna visutgivningsplaner realiserades aldrig. Trots att den aldrig publicerades i sin helhet är det en av de största och viktigaste samlingarna vi har i det här landet. Dess innehåll har ivrigt begagnats av forskningen. Delar av samlingen ställdes bland annat till Svend Grundtvigs förfogande och i band IV och V av "Gamle Danske Folkeviser" finns flera av Stephens och Hyltén-Cavallius vistexter direkt avtryckta. Grundtvig motiverar sina avtryck av visorna med att "der ingen Udsigt er til deres udgivelse ad anden vej".

En viktig bidragsgivare till samlingarna var Gunnar Olofs far - prosten Carl Fredrik Cavallius (1781-1857). I flera omgångar lämnade han visor och ballader till sonen. En icke obetydlig del av Hyltén-Cavallius melodier är upptecknade av organisten och klockaren Nils Wieslander (1796-1861) från Kalkatorp i Vislanda socken. Dessa melodiuppteckningar tycks, i kontrast till Hyltén-Cavallius egna försök, vara trovärdiga och välgjorda. Så är också Nils Wieslander och hans bror Sven (1789-1820) intressanta namn i det brokiga lapptäcke av vissångare, spelmän och klockare i

Vislanda, Skatelöv och Västra Torsås socknar som växte sig rikt och frodigt under 1700- och 1800-talen.

Christina Nilssons musikaliska klassresa

Nils hade samröre med de kända fiolspelande gästgivarerna Aron (1796-1843) och Salomon Törnkvist (1826-1870) på Gottåsa gästgiveri - den plats där den kända Christina Nilsson gjorde sina första framträdanden som ung flicka. Det var också här på gästgiveriet som den sedermera berömda operasångerskans egentliga musikaliska skolning började. Den musikaliska klassresa hon företog saknar kanske motsvarighet i musikhistorien. Vad som är fakta och myt i den väv av skrönor, berättelser och historier runt hennes första år som sångerska på småländska marknader och gästgiverier återstår för framtida forskning att utröna - liksom hennes förhållande till en rad av Smålands mest namnkunniga spelmän under 1800-talet. En annan given frågeställning i det här sammanhanget är vilken betydelse hennes tidiga folkmusikaliska skolning hade för hennes framgång på världens operascener. Likt en småländsk Anders Zorn hade hon en avgörande betydelse för den allmänna acceptansen och synen på folklig vissång och spelmansmusik i landskapet i början av seklet, inte minst genom den spelmanstävling hon lät anordna på sin 70-årsdag 1913 på Stadshotellet i Växjö.

I ett bredare perspektiv har hon faktiskt också medverkat till att svenska folkvisor letat sig in i den allmäneuropeiska konstmusikrepertoaren. En allmänt spridd uppfattning är det t.ex. hennes förtjänst att tongångar från den kända Värmlandsvisan (egentligen en småländsk visa från början!) genljuder i Bedrich Smetanas "Vltava" (Moldau). Under sin tid i Göteborg var faktiskt Smetana under en kort period Christina Nilssons pianolärare. Mera odiskutabla är hennes ansträngningar att få "Näckens polska" inkomponerad i Ofelias vansinnesscen i den franske tonsättaren Ambroise Thomas opera Hamlet.

Förmodligen tog Christina Nilsson fiollektioner av både Salomon Törnkvist och Nils Wieslander. På gästgiveriet hamnade också den tidigare nämnda notboken efter Magnus Theorin - en unik och märklig samling musikstycken från 1700-talets musikundervisning vid Växjö gymnasium. En del av notbokens repertoar blev på detta sätt integrerad i musikmiljön runt gästgiveriet. Senare hamnade boken i Skåne hos den kände spelmannen Ola Andersson i Huaröd och dess melodier hamnade därigenom i den skånska folkmusikmyllan.

Hyltén-Cavallius anonyma informanter

Nils Wieslander bodde dessutom i samma by, Kalkatorp, som Petter Dahl (1818-1870) - en mycket känd spelman och far till traktens mest namnkunnige musiker under andra hälften av 1800-talet - Johan Dahl (1843-1921). Wieslandersläkten hade också samröre med den excentriske domkyrkokantorn Johan Svensson (1775-1844), som gjorde en av de första kända uppteckningarna av just den tidigare omnämnda låten "Näckens Polska", samt Växjös stora musikpersonlighet under 1800-talet - Johan Fogelberg (1806-1895). Denne bistod även Hyltén-Cavallius med en del regelrätta låtuppteckningar.

Genom sin far, Carl Fredrik, fick Gunnar Olof Hyltén-Cavallius även kontakt med Johanna Gustava Angel ("Fru Angel") (1791-1896) i Ryssby. Hon lämnade visuppteckningar i flera omgångar och var också en viktig bidragsgivare på sago- och sägensidan. Flera av Fru Angels visor upptecknades av henne själv efter äldre vissångare i Ryssby och tillhörde alltså inte hennes egen tradition. En annan känd bidragsgivare på sagosidan - härads målaren Sven Sederström (1810-1846), lämnade också flera visor. En betydande del av uppteckningarna i samlingen gjordes dock av Hyltén-Cavallius själv.

Förmodligen gjorde Hyltén-Cavallius sin första visuppteckning i november 1834 på Ängaholms gård i Aringsås socken. I stor skala företar han sedan visuppteckningsarbete under sina längre vistelser i de småländska hemtrakterna somrarna 1837 och 1839. Det kan tyckas märkligt att Hyltén-Cavallius, som ibland höjer sina informanter till skyarna, lämnar ytterst knapphändiga biografiska uppgifter om de gamla vissångare och spelmän han mött i bygderna. Man kan bara konstatera att i det här avseendet skiljer han sig inte från andra upptecknare och insamlare som var verksamma under större delen av 1800-talet. Människorna bakom visorna och låtarna var vid den här tiden helt enkelt inte intressanta, trots att de bar på de skatter som Hyltén-Cavallius så ofta och så lyriskt talar om. Följaktligen vet vi mycket lite om de personer som sjöng eller spelade dessa visor och låtar. Möjligen kan man i det här sammanhanget spåra en omedveten social skiktning - vi får veta en hel del om mera ståndsmässiga personer som "Fru Angel" och "Härads målare Sederström", men när det gäller de människor som Hyltén-Cavallius "letade upp i undangömda kojor i skogen" inskränker sig de biografiska uppgifterna till exempelvis "Vedenskan", "Stenvalls moder" eller "Pika Sven"... Ett klart undantag från denna regel är dock hans viktigaste källa - den fattiga gumman "Halta-Cajsa" från Ryd:

Det var vid detta tillfälle, 14.6.1843, jag gjorde min första bekantskap med "Halta-Cajsa", en 50- å 60-årig fattig enka, boende i Hagastugan under Ryd. Denna bekantskap var för mig ovärderlig; ty jag har under hela mitt lif aldrig träffat en qvinna med rikare poetisk uppfattning än denna obemärkta qvinna ur folket. Hon egde i sitt minne en outtömlig skatt af gamla visor, sagor och sägner, och var in i vår tid en lefvande typ ur vår skogsbygds längst försvunna medeltid. Jag eignade ock all min till buds stående ledighet åt studiet af denna rikt begåfvade varelse, då hennes traditionella förråder syntes outtömliga.

Halta-Cajsa var utan tvekan den informant som gjorde det starkaste intrycket på Hyltén-Cavallius. Det gick så långt att han tog den fattiga backstugumman till sitt dåvarande hem i Stockholm som barnpiga, för att mera kontinuerligt och under längre tidsrymd kunna utforska hennes repertoar.

Hyltén-Cavallius uppteckningar av vistexter tycks vara pålitliga och det är svårt att spåra några godtyckliga kombinationer mellan text och musik. Faktum är att flera av Hyltén-Cavallius texter har utnyttjats som grundmanuskript vid olika visutgivningar efter hans död. När det gäller melodiuppteckningarna finns det dock stora brister. Hyltén-Cavallius redogjorde själv för sina problem runt musiken i sin biografi:

Det värsta var, att jag saknade tillräcklig musikalisk bildning för att kunna anteckna melodierna. Men ungdomsentusiasmen vid 18 år öfvervinner alla hinder; jag gjorde mig en Pansflöjt af bamburör och vasspipor, stämde den efter pianot eller gitarren, antecknade på varje pipa tonens namn, och satte mig på detta sätt i stånd att hjälpligt kunna uppteckna den vanligtvis regellöst sjungna melodien...

Hyltén-Cavallius melodiuppteckningar gjordes alltså med hjälp av en vasspipa! Man kan bara föreställa sig mötet mellan detta grovhuggna musikverktyg och en vissångerskas eller spelmans tonalitet, melismer och ornament. Lyckligtvis bistod, som vi tidigare konstaterat, klockaren Nils Wieslander och musikediktören Johan Fogelberg med en del betydligt mer avancerade melodiuppteckningar.

En småländsk upptäcktsresande i musik – den excentriske Hr Södling

En av Hyltén-Cavallius hårdaste kritiker när det gällde upptecknandet av vismelodier var den något excentriske musik- och gymnastikdirektören Carl-Erik Södling (1819-1884) från Västervik. Dennes kritik grundade sig dock på ett vänskapsförhållande dem emellan. De hade i grunden två helt olika sätt att närma sig den traditionella musiken. Medan Hyltén-Cavallius i huvudsak var textinriktad,

intresserade sig Södling för melodierna. Deras livsöden uppvisar annars en hel rad märkliga paralleller. Båda härstammade ur relativt lantliga miljöer, utbildade sig och drabbades av den akademiska världens göticistiska och nationalromantiska tankar, som de senare försökte avsätta i praktiskt insamlande av folkminnen.

På olika grundvalar mötte de också motstånd hos de etablerade akademiska kretsarna och hade därigenom svårigheter att få sina arbeten publicerade. Till denna något excentriska skara kan också räknas ytterligare en känd folkminnessamlare med liknande bakgrund - Nils Månsson Mandelgren. Man kan med förvåning konstatera att både Södling och Hyltén-Cavallius vistades i Sydamerika under en tid. Södling var organist vid den engelska episkopalkyrkan i Buenos Aires och "professor of music" vid Lyceo de la Plata under åren 1850-58.

Carl-Erik Södlings större arbeten blev aldrig publicerade. Det gäller såväl "Den svenska folkmusikens historia", ett arbete i två delar som han arbetade med under större delen av sitt liv, liksom hans folkvisesamling. Den sistnämnda bär tydliga spår av inriktningen på melodier i hans visforskning. Samlingen är grupperad enligt en systematisk ordning innefattande tio tonskalor med avseende melodiernas ursprung: Pentatonisk durskala, pentatonisk mollskala, fornnordisk durskala (mixolydisk), ursprunglig dorisk skala (saknande sjätte tonen), dorisk skala, frygisk skala, fornnordisk mollskala, ursprunglig mollskala, modern mollskala, samt modern durskala.

Södling utarbetade också, förmodligen under sin tid i Sydamerika, en hypotes om att all ursprunglig och äkta folkmusik i alla kulturer världen över hade vissa gemensamma drag. Möjligen var dessa djärva resonemang en orsak till Musikaliska Akademin tvekan till att lämna bidrag till tryckningen av hans arbeten. Ännu större betydelse i detta avseende hade dock Södlings närmast komiskt chauvinistiska slutsatser att svenskar och norrmän upptäckt och civiliserat "vestra hälften af södra Amerika", samt att "fundatorerna af Kejsaredömet Peru härstammade från Svenska Konglige Familien af Ynglingaätten":

Förgäfves hafva en mängd af Spaniens, Frankrikes, Englands, Tysklands och Nord-Amerikas förnämste författare sökt utreda hvarifrån de Peruanska Incas kommit; ifrån Lopez da Vega och Garibazzo 1531-33, till Prescott 1850 - ingen har löst gåtan; till dess jag; ledd af Guds anda och den svenska folkvisan, lyckades, och sålunda eröfrat ett kejsardöme åt vårt land.

[Brev, 26.4.1855, till Musikaliska Akademin från CA Södling i Buenos Aires]

Även när det gällde åldern på vissa låtar hade Södling spektakulära åsikter. På en utskrift till "Näckens polska" uppgav han melodin vara 5000 år gammal ! Sådana utsagor lämnade naturligtvis ingen oberörd. I ett brev [25.9.1856] från historikern Bror Emil Hildebrand till kammarjunkaren och folkviseforskaren Leonard Rääf betraktas Södling som "rubbad och fullkomligt sinnesförvirrad".

När den akademiska världen vände honom ryggen sökte Södling istället kontakt med sin förtrogne i Småland - GO Hylltén-Cavallius. Under 1860- och 70-talen korresponderade de mer eller mindre livligt. Man kan konstatera att Hylltén-Cavallius i det här fallet nästan fungerade som en mentor och på alla sätt försökte stötta Södlings fortsatta uppteckningsarbete. Vid åtminstone ett tillfälle besökte den sistnämnde sin förtrogne på Sunnaviks gård. Sommaren 1874 företog nämligen Södling insamlingar och uppteckningar av visor och låtar på Hylltén-Cavallius egen "bakgård" i Varend. På Sunnaviks ägor upptecknade han en rad visor efter torparhustrun Sofia Andersson och konstaterade, att "dessa visor äro af de allra skönaste som finnas på den doriska skalan" å i Vrangkunge upptecknade han ståtliga polskor efter den halvblinde spelmannen Anders Svensson.

Samma sommar for han vidare västerut till Sunnerbo härad och gjorde omfattande insamlingar i Skeen, Unnaryd, Drageryd och på Bolmsö. På det sistnämnda stället tecknade han upp visor och låtar efter spelmannen Jonas Hansson. Denne hade bland annat en märklig vispolskevariant på den kända visan "När jag kommer i mitt lilla hus, då är jag ensam om natten", som vanligtvis brukar framföras på det allmänna "La Folia"-temat.

Utöver de hittills redovisade större insamlingarna av visor och låtar i Småland under 1800-talet förekom också en rad mera avgränsade uppteckningsarbeten. På 1870- och 80-talen huvudsakligen i norra Småland av Vilhelm Carlheim-Gyllenskiöld (1859-1934). Resultatet publicerades i "Svenska landsmål och svenskt folklif" (1892). Ungefär vid samma tid samlade och upptecknade Hilda Lundell (1858-1893) och hennes syster Elise Zetterqvist visor och lekar i Dörby och Kläckeberga socknar i Kalmar län. Även dessa uppteckningar publicerades i Svenska landsmål och svenskt folklif (1878).

En fattig skomakare från Jät

Det dröjde till slutet av 1800-talet innan visor och låtar på nytt dokumenterades i Varend. Denna gång kom initiativet från en fattig spelman i byn Jät - skomakaren August Strömberg (1860-1947). Från mitten av 1880-talet fram till sin död samlade och upptecknade han mer än tusentalet visor och låtar från byarna kring sjön Åsnen. Strömberg visade i unga år ett stort musikaliskt intresse och

försökte spela på diverse självuppfunna instrument. Efter en tid lärde han sig på egen hand spela på en enkel träflöjt. Strömberg ville nämligen gärna bli regementsmusiker vid Kronobergs Regemente, men han blev aldrig antagen eftersom han "lärt sig avigt" på flöjten. Istället begav han sig till Danmark, enligt egen utsago för att lära sig mer om skomakeri, enligt andra källor för att ge hembygden tid att "glömma" ett dråp han begått i självförsvar.

Strömberg tycks ha arbetat som skomakare på både Falster och Lolland. På det sistnämnda stället kom han för första gången att hålla i en fiol. År 1885 återvände Strömberg till Jät och fortsatte med sin far, Petter Ola, att driva skomakeriet. Efter faderns död 1891 begav han sig på nytt till Danmark. Om det var brist på arbete i Jät eller andra bevekelsegrunder är svårt att avgöra, men den här gången stannade han fem år i grannlandet. Strömberg tycks nu ha arbetat som diversearbetare, tidvis med andra svenska arbetsvandrare. I Nykjöbing tog han musiklektioner hos en violonist och lärde sig noter.

Det var efter hemkomsten från hans andra danmarksvistelse som det verkliga insamlingsarbetet påbörjades. Strömberg såg nu som sin största uppgift att bevara och dokumentera den rika tradition av visor och låtar som fanns i åsnenområdet. Han började med att ur minnet nedteckna sina bortgångna föräldrars visrepertoar och dessa visor tillhör de mest intressanta i Strömbergs samling.

Strömberg vandrade under många år till fots mellan byarna runt Åsnen och besökte spelmän och vissångare. Parallellt med detta arbete började han också komponera egna låtar i gammal stil, ofta med upptecknat material som underlag. Men det var inte bara musiken som upptog Strömbergs tid. Han var sedan ungdomen mycket intresserad av litteratur - Thorild, Tegnér, Strindberg och Lidner hörde alla till hans favoriter. Så småningom gjorde han själv små författarförsök - först med kärleksdikter och naturromantisk lyrik, senare också med folkloristiska stycken och märkliga diktcykler runt olika adjektiv. Med åren kunde man också finna ett socialt patos i hans diktning. En hel del av hans poesi och prosa publicerades under åren i olika populära tidskrifter som "Strix" och "Humoristen".

Musiken kom att följa Strömberg livet ut, men författandet tröttnade han på. Istället kom han mer och mer att intressera sig för gamla seder och bruk i trakten. Under de sista 20 åren av sitt liv lämnade han synnerligen omfattande folkminnesuppteckningar till Uppsala Landsmålsarkiv, inte minst av dialektord. Strömberg torde vara en av landets främsta bidragsgivare på det här området med sina drygt 8000 ord. Under 1920- och 30-talen publicerades en del av hans upptecknade visor och låtar i fyra häften som utgavs på Abraham Lundkvists förlag.

August Strömbergs enastående uppteckningsinsats gav naturligtvis eko bland vissångare och spelmän i Varend. Inspirerade av detta arbete gjorde många egna insamlingsförsök i området. Spelmannen Bror Strand (1891-1968) i Urshult var en dem som följde i Strömbergs spår. Han började med att teckna upp låtar efter sin far Frans August Strand (1860-1927) och morfadern Sven Nilsson ("Spel-Nisse") (1830-1925). Den sistnämnde var en verklig storspelman i Urshults socken. Under nödåret 1860 gjorde han sig känd i hela bygden för, att "spela för korna när fodret tog slut !" Efter en tid utsträckte Strand sitt insamlingsarbete till grannsocknen Tingsås, en socken som Strömberg märkligt nog hade förbisett, och gjorde framför allt visuppteckningar efter Frans Wickenberg (1840-1920) och dennes son Per (1876-1955) i den lilla byn Kroksjöbo. Dessa hade en mycket stor repertoar av såväl ballader, som folkliga koraler och lyriska kärleksvisor. Inom den sistnämnda kategorin hade "Wickenbergarna" en hel rad visor som sjöngs på varianter till samma melodi som Andreas Randel utnyttjade till Fredrik Dahlgrens bekanta Värmlandsvisa. Just den här melodin tycks märkligt nog vara särskilt vanlig i södra Småland och Blekinge. Eftersom Randel hade sina rötter i det sistnämnda landskapet, kanske han helt enkelt vävde in en välbekant folklig melodi från sin barndomsmiljö i Värmlänningarna !

Svenska låtar och Sveriges Radios småländska inspelningar

År 1935 utkom Småland-, Öland- och Blekingedelen av Svenska låtar. Det hade då gått tretton år sedan den första delen i detta stora verk publicerades. Hela utgivningen avslutades 1940 av fyra band med uppteckningar från Skåne. Huvuddelen av låtarna i dessa fyra band hade då redan utgivits i Nils Anderssons "Skånska melodier", som trycktes mellan åren 1895-1916. Man kan alltså konstatera, att förutom denna återutgivning av det skånska materialet, var Småland ett av de sista landskapen som publicerades i Svenska låtar-serien.

I det här sammanhanget står det klart, att arbetet med att uppteckna låtar i Småland var en utdragen och inte särskilt prioriterad process. Många av de spelmän som framträdde vid de första större spelmanstävlingarna i Småland hann aldrig få något upptecknarbesök innan de gick bort. Mot bakgrund av den rika floran av spelmanstävlingar i Småland, den mest betydelsefulla vägen att rekrytera lämpliga och intressanta "uppteckningsobjekt" under 1910-30-talen, kan det tyckas anmärkningsvärt att just Småland, detta relativt stora landskap, fick dela på utrymmet i *en* volym av Svenska låtar, tillsammans med Blekinge och Öland. Medan utgivarna valde att frikostigt publicera melodier ur äldre s.k. spelmansböcker i delarna till flera av de närliggande landskapen (Skåne,

Östergötland m.fl.), hamnade inte en enda sådan låt i smålandsdelen. Detta trots att ett flertal mycket intressanta sådana böcker stod till Folkmusikkommissionens förfogande inför utgivningen.

När Matts Arnberg på våren 1957 för första gången företog folkmusikinspelningar i Småland för radions räkning mötte han två vissångare, vilkas stora repertoar och starka tradition tydligt utkristalliserade sig. I bägge fallen hade han fått dokumentationstips ifrån Gertrud Sundvik, som flyttade från Dalarna till Växjö i slutet av 1940-talet och som kom att betyda mycket för den pånyttfödelse den folkliga visan fick i Varend under det nästkommande årtiondet.

I Holmseryd, en liten by på gränsen mellan Varend och Sunnerbo, besökte Arnberg den då 86-åriga Vendla Johansson, som visade sig besitta en repertoar som innehöll allt mellan "putslustiga" supvisor till medeltida ballader. Arnberg anmärkte i inspelningsprotokollet att "visorna fullkomligt försade ur henne". Ibland agerade hon nästan som en skådespelerska "med imitationer av kända personer och burleska historier i ett ständigt flöde mellan sångerna". Hennes sångsätt präglades av en spänstig rytmik och en särpräglad intonation med tydliga "upphämtningar" underifrån.

Vendla Johansson hade sin huvudsakliga repertoar efter mormodern, som var känd i bygden som en duktig sångerska. Vendlas mor sjöng också mycket under unga år, men tilltagande religiösa grubblerier dämpade sångglädjen och på äldre dagar var det nästan omöjligt att förmå henne att sjunga. Många visor förmedlades också av hantverkare som gästade torpet i Holmseryd.

Gertrud Sundvik fick sin första kontakt med den folkliga visan i Varend genom Ingemar Odengran (f.1921) i Benestad. De träffades på en musiklyssnarcirkel 1952 och fann att de hade ett gemensamt intresse i folkvisan. Vid en cirkelträff en tid senare i Odengrans hem fick hon för första gången kontakt med den märkliga familjetradition, som hade vårdats av Ingemars far, Carl Olsson (1888-1969), och farbror Oskar Olsson (1894-1983), alltsedan farfadern Olof Gustaf Petterssons ("Ola Gabriel") dagar. Olof Gustaf hade en rad visor i tradition efter sin mor Alma, som tillsammans med två systrar trallade till dans och sjöng visor på lekstugor och gillen i början av 1800-talet. I Benestad och Hjortsberga var de kända under namnet "Hjälmarydsgräbborna". Ola Gabriel var omtalad som ett stort original, med mängder av historier och visor på repertoaren. Han förmedlade också en hel del anekdoter och berättelser till bygdeskildraren och författaren JA Göth. Hans visor gick så småningom i arv till sönerna Carl och Oskar, vilka båda med stort intresse förde denna tradition vidare.

Visor tillhörde familjens naturliga umgängesliv och vid varje släktträff sjöng man mycket. Denna familjetradition måste också ses mot bakgrund av den särskilda bygemenskapen i Benestad, där man ömt vårdade ålderdomliga seder och bruk in i modern tid. Exempelvis berättade Oskar Olsson, att han själv var med vid staffansritter och staffanssång i byn till långt in på 1900-talet. Även vid jaktträffar och jaktmiddagar utgjorde visor en självklar del. Men det Olssonska hemmet kännetecknades också av en stor öppenhet och gästfrihet, där kringvandrande luffare och hantverkare alltid kunde söka sig en fristad.

En självklar del i denna kontakt var utbytet av historier och visor. Carls son, Ingemar Odengran berättar, att när han växte upp bodde det alltid rallare i huset. Ett av hans starkaste barndomsminnen är när han som liten pojke varje kväll somnade till faderns och rallarnas sång i köket.

Ingemar har genom hela livet odlat släktens visor, men också genom eget insamlingsarbete utökat sin repertoar och därmed gjort sig känd som en av Smålands mest framstående traditionsbärare i våra dagar. Men i det avseendet konkurrerar han naturligtvis med en rad framstående vissångerskor i Varend - Edith Samuelsson, syskonen Jenny och Dagmar Blom, Margit Karlsson, Ada Karlsson m.fl. - vilka dokumenterats av Sveriges Radio, Svenskt Visarkiv eller Smålands Musikarkiv och som därigenom fått sina visor utgivna i böcker och häften eller som själv kan höras på diverse samlade traditionsinspelningar på fonogram.